

پیشینه و روش‌شناسی در دانش مهرشناسی اسلامی در ایران

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی^۱

حسنعلی پورمند^۲

مقدمه

مُهر از مهم‌ترین ابزار شناسایی تمدن‌ها و فرهنگ‌های باستانی است. این شیء کوچک در حکم شناسنامه فردی و منبعی مستند، از آداب و تمایلات بشر در جوامع آغازین حکایت می‌کند. انواعی از این مهرها را از محتوای برخی متون تاریخی باز شناخته‌اند. این شناخت در ایران، از گزارش متقدمان تاریخ‌نویسی اسلامی همچون مسعودی و بلاذری ممکن شده است. آنها از نام و کارایی چندی از مهرهای ساسانیان خیر داده‌اند، اما امروزه در دانش مهرشناسی - با بررسی نمونه‌های برجای مانده - آگاهی‌های گوناگونی را از فرهنگ و تمدن صاحبان این مهرها استخراج می‌کنند. کاربرد مهرهای باستانی در مقام هویت صاحبان یا زینت و طلسم، سند بسیاری از یافته‌های باستان‌شناسی، زبانشناسی، اسطوره‌شناسی یا نشانه‌شناسی است. متعاقب همین ویژگی‌ها، رویکرد تحقیقی درباره مهرهای باستانی در دانش مهرشناسی نیز با مصادیق کلی زیر دنبال شده است:

- ۱- تحقیقات رویکردی باستان‌شناسانه دارد؛
 - ۲- تصویر یا نشانه‌ها مهم‌ترین محتوای مهرها را تشکیل می‌دهد و
 - ۳- معمولاً محققان اصل مهرها را مطالعه می‌کنند.
- مهرهای اسلامی، دسته‌مقابل مهرهای باستانی‌اند و کهن‌ترین سند محققان بر آن گزارش‌ها و

abolqasemi.s@gmail.com
hapourmand@yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس.
۲. استادیار گروه پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس.

پیشینه و روش‌شناسی در دانش مهرشناسی اسلامی در ایران / محمدصادق میرزابوالقاسمی - حسنعلی پورمند

روایت‌های متعدد تاریخی از مهر پیامبر(ص) است. اما رویکرد حقیقی و سازماندهی پژوهش در مهرهای اسلامی از دوران ایلخانان مغول آغاز می‌شود و کهن‌ترین اسناد برجای‌مانده ایران نیز از همین دوران است؛ فرمان‌هایی اندک که بر پای آن آثاری از مهرهای پادشاهان و رجال مغول نقش بسته است. از قضا، گزارش تاریخی رشیدالدین فضل‌الله همدانی از تغییر شکل و محتوای مهر غازان خان نیز با این اتفاق همسو شده است. در واقع خصوصیات ظاهری، نوشتاری و آداب استفاده از مهر در اسناد دوره اسلامی، از زمان غازان خان تحولی اساسی یافت. این تغییرات همزمان با اصلاح نظام دیوانی و اداری ایلخانان اعمال میشد و با گرایش غازان خان به دین مبین اسلام، کاملاً منطبق بود.^۱

هرچند آگاهی چندانی از آداب و رسوم مهر در اسناد دوره تیموری در دست نیست، نظام گسترده دیوانی در دوره صفویان را باید زمان تکوین آداب اسنادی مهرها به شمار آورد. نظامی که با مختصر تغییراتی تا پایان قاجاریه، همچنان جاری بوده است. در همین راستا، رویکرد تحقیقی درباره مهرهای اسلامی نیز با سه ویژگی زیر در دانش مهرشناسی تعریف شده و صورت تحقیق یافته است:

۱- تحقیقات رویکردی سندشناسانه دارد؛

۲- خط و نوشتار مهم‌ترین محتوای مهرها را تشکیل میدهد و

۳- معمولاً محققان اثر مهرها را مطالعه میکنند.

پیشینه

تحقیق بر مهرهای اسلامی ایران، نزدیک به هفتاد سال، آغاز شد و محققان غربی آغازگرش بودند. گویا نخستین مجموعه منظم از این دست را لویی رابینو در قالب کتابی با عنوان: *Coins, Medals, and Seals of Shahs of Iran* در سال ۱۹۴۵ میلادی با حمایت بانک ملی ایران در لندن منتشر کرد. دنباله این کتاب در نسخه‌ای مجزا شش سال بعد انتشار یافت؛ زمانی که مؤلفش دیگر در حیات نبود. کتاب اخیر، آلبومی منتخب از «سکه‌های ممتاز، نشانها، سکه‌های یادگاری و مهرهای سلطنتی» ایران میان سال‌های ۱۵۰۰-۱۹۴۸ میلادی را در بر میگرفت و به اهتمام محمد مشیری در سال ۱۳۵۳ شمسی با عنوان *آلبوم سکه‌ها، نشانها و مهرهای پادشاهان ایران* بار دیگر به چاپ رسید. مهرهای این مجموعه بیشتر از فرمان‌های سلطنتی موزه بریتانیا تصویربرداری شده است.^۲

پیشتر، علی مظاهری در مقاله‌ای با عنوان «مهرهای پادشاهان ایران» از این مهرها همراه دو مهر از سلاطین قراقویونلو یاد و سجع آنها را بازخوانی کرده بود. او در حقیقت ترجمه-تألیفی از مقاله لویی رابینو در مجله فرانسوی زبان «Asiatique» ارایه میداد. مقاله رابینو پس از مرگش و همزمان با چاپ کتاب دوم

۱. میرزا ابوالقاسمی، محمد صادق و شیرازی، علی اصغر، «آداب مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی در دوره اسلامی»، نگره، ۱۳۸۹، ۱۲، ص ۶۳ - ۷۰.

۲. رابینو، لویی آلبوم سکه‌ها، نشانها و مهرهای پادشاهان ایران، به کوشش محمد مشیری، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۳، ص ۵ - ۱۸.

پیشینه و روش‌شناسی در دانش مهرشناسی اسلامی در ایران / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - حسنعلی پورمند

او منتشر شده بود. مظاهری علت برخی اشتباه‌های نوشتاری در مقاله رابینو را ناشی از عدم آشنایی منتشران مقاله به زبان فارسی و فرهنگ ایران می‌دانست و به انگیزه رفع برخی ابهامات و ایرادهای به اصطلاح چاپی، دست به تألیفی در پناه ترجمه اصل مقاله زده بود.^۱

از مقاله رابینو ترجمه - تألیفی دیگر نیز به چاپ رسیده است. محمد طاهری شهاب در سال ۱۳۴۴ شمسی با افزودن تعدادی سجع مهر دیگر، نتایج تحقیق در این زمینه را گسترش داد.^۲

جهانگیر قائم‌مقامی، محقق دیگری بود که در همین اوان به جمع‌آوری و تکمیل مقالات پیشین اهتمام داشت. او ابتدا مقاله‌ای با عنوان «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران از ایلخانیان تا پایان قاجاریه» را در مجله بررسی‌های تاریخی، در دو نوبت به چاپ رسانید. مجموعاً ۱۰۴ مهر در این مقاله اعم از مهر فرمان یا مهر پاکت و سرکاغذ معرفی شده است.^۳

ویژگی این مقاله، معرفی تعدادی مهر تازه از پادشاهان ایران و آوردن مصداق تصویری برای هر یک از سجع مهرها بود؛ ابتکاری که تا پیش از این، تجربه نشده بود. مؤلف در این مقاله برخی اشتباه‌های رابینو و دیگران را در سجع‌خوانی مهرها یادآوری و اصلاح کرده است. ویژگی دیگر این مقاله، توجه همزمان مؤلف به برخی مشخصات سندشناسانه مهرهاست. مثلاً درباره مهری

از ناصرالدین‌شاه به سجع «هو، شاه شاهان ناصرالدین، مهر در» آورده است: «و از قرار معلوم این مهر، مخصوص مهر و موم کردن در اماکن مخصوص و گنجینه‌ها بوده است و ظاهراً به کتاب‌های کتابخانه سلطنتی نیز آن را می‌زده‌اند». همچنین در پانویس همین مطلب آورده است که رابینو و دیگران به اشتباه لفظ آخر سجع مهر را، «مهردار» خوانده‌اند.^۴ (تصویر ۱)

مهر محرابی شکل ناصرالدین

شاه با سجع: «هو، شاه شاهان ناصرالدین، مهر در» (۱۲۷۴).
 جهانگیر قائم‌مقامی در کتاب نام‌آشنای مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، پانزده مهر دیگر به مجموعه مهرهای مقاله‌اش افزوده است^۵ و بار دیگر در مقاله «مهرهای نویافته پادشاهان ایران»، تعداد چهارده مهر تازه را معرفی میکند.^۶

۱. مظاهری، علی‌اکبر، «مهرهای پادشاهان ایران»، یغما، ۱۳۳۱، ۴۹، ص ۱۶۲ - ۱۶۶.

۲. طاهری شهاب، محمد، «سجع مهر سلاطین و شاهزادگان و صدور ایران»، وحید، ۱۳۴۴، ۲۰، ص ۴۱ - ۴۹.

۳. قائم‌مقامی، جهانگیر، «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران از ایلخانیان تا پایان قاجاریه»، (بخش اول)، بررسی‌های تاریخی ۲۰ و ۲۱، ۱۳۴۸، ص ۱۲۳ - ۱۶۲ و بخش دوم، ش ۲۲، ص ۱۷ - ۶۸.

۴. همان، بخش دوم، ص ۴۹.

۵. قائم‌مقامی، جهانگیر، مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰، ص ۳۴۷ - ۴۱۰.

۶. همو، «مهرهای نویافته پادشاهان ایران»، بررسی‌های تاریخی، ۱۳۵۱، ۳۹، ص ۹۳ - ۱۰۸.

او همچنین مهرهای باز یافته از پانزده سند آرشیو ملی کشور پرتغال را در مقاله‌ای با عنوان «مهرها، توشیح‌ها و طغراهای ملوک هرمز» بررسی کرده است. اسناد مجموعه اخیر، همه از دوران صفوی بازمانده‌اند.^۱ کمی پیش از این نیز مقاله‌ای درباره مهرهای پادشاهان و رجال صفوی انتشار یافت که از مجموعه آقای فروغی اقتباس شده بود.^۲ کتاب پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای دوره صفوی نیز فصلی در مهرشناسی پادشاهان صفوی دارد. این کتاب جمع‌آوری مطالب پیشین و عمده مطالبش تکراری است. با این همه، مؤلف کوشیده ویژگی‌های مشترک مهرهای پادشاهان صفوی را تشریح کند،^۳ همچنین بخش‌هایی از جنگ شماره ۳۴۵۵ کتابخانه مجلس که اختصاصاً صورت مهرهای شاهان صفوی و فرمان ساختشان پیش از به تختنشینی سلطان حسین است، منتشر شده است.^۴ اما مهم‌تر از همه، تصحیح آداب‌نامه نامه‌نگاری پادشاهان صفوی است. رساله‌ای که در آن انواع مهرهای دیوانی و سلطنتی پادشاهان صفوی به همراه کارایی‌شان در اسناد و مکاتبات دیوانی به طور مبسوط تشریح شده است.^۵

نخستین پژوهشی را که صرفاً به معرفی مهر شاهان و شاهزادگان قاجاری اختصاص یافته است، با عنوان «تعریف مختصری درباره مهر و مهرکنی» می‌شناسیم. این مقاله برگرفته از گزیده مجموعه فهرست کتاب‌های خطی ادبی و عرفانی کتابخانه کاخ گلستان، تألیف بدری آتابای است. بر خلاف آنچه از عنوان مقاله برداشت می‌شود، مطلبی از پیشه مهرکنی در مقاله عنوان نشده است. تنها در آغاز، تمجیدی از هنرورزی حکاکان و مهرکنان شده و در انتها نیز توضیحی مختصر از احوال سه حکاک مشهور دوره قاجار آمده است. مجموعاً ۲۲ سجع مهر از شاهان و ولیعهدان قاجاری در این مقاله بازخوانی شده است و لطف و تازگی مطلب، نه از معرفی سجع مهرها، که از پاره‌های توضیحات درباره ویژگی مهرها در نسخه‌های خطی کتابخانه سلطنتی است. مثلاً خانم آتابای درباره همان مهر ناصرالدین شاه - مهر در - آورده است: «این مهری است که در پیشانی و یا حواشی صفحه اول کلیه کتب کتابخانه سلطنتی نقش بسته است».^۶ اما بانی جامع‌ترین و روش‌مندترین مقاله‌ها در شناخت مهر پادشاهان و شاهزادگان قاجاری، رضا فراستی است. او ابتدا در دو مقاله پیوسته - و برگرفته از پایان‌نامه‌اش - به معرفی و تحلیل فرمان‌ها و رقم‌های شاهان و شاهزادگان قاجاری پرداخته است. در مقاله دوم که محتوی «اضافات، خط، علائم و نوشته‌های

۱. همو، «مهرها، توشیح‌ها و طغراهای ملوک هرموز»، بررسی‌های تاریخی، ۱۳۵۲، ۶۶، ص ۴۳-۵۸.

۲. سمسار، محمدحسین، «مهرهایی از پادشاهان، شاهزادگان و سرداران صفوی (از مجموعه محسن فروغی)» هنر و مردم، ص ۱۳۴۹، ۶-۱۹.

۳. اسماعیلی، صفری، پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای دوره صفوی، تهران: میراث فرهنگی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۶.

۴. امیری، حکیمه، «مهرهای پادشاهان صفویه»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۱۳۸۲، ۶۸ و ۶۹، ص ۵-۱۳.

۵. «بیاض صفوی (آداب نامه‌نگاری پادشاهان صفوی)»، تصحیح ایرج افشار، نامه بهارستان، ۱۳۸۷، ۱۳ و ۱۴، ص ۲۳-۷۴.

۶. آتابای، بدری کامروز، «تعریف مختصری درباره مهر و مهرکنی»، وحید، ۱۳۵۸، ۲۵۶ و ۲۵۷، ص ۴۴-۴۸.

پیشینه و روش‌شناسی در دانش مهرشناسی اسلامی در ایران / محمدصادق میرزاابوالقاسمی - حسنعلی پورمند

چاپی» فرمان‌ها و رقم‌هاست، بخشی نیز به مهرها اختصاص یافته است.^۱ تألیف دو مقاله دیگر با عنوان‌های «مهرهای شاهان قاجاریه» و «مهرهای شاهزادگان قاجاریه»، حاصل نگاه تحقیقی او در این موضوع است. هدف مقاله اول، معرفی مهرهای دستی و چاپی شاهان، ولیعهدها و نواب سلطنت قاجار در انواع فرمان‌ها و رقم‌هاست که نهایتاً به معرفی ۱۳۰ مهر از این دست انجامیده است.

مبنای او برای این معرفی، اولویت سلطنت و سپس ترتیب تاریخ حک شده بر مهرهاست.^۲ (اما در مقاله دوم - که در واقع دنباله دیگری است - بازخوانی و معرفی مهر شاهزادگان قاجاری مد نظر قرار گرفته است. تعداد ۲۲۱ مهر از ۶۹ شاهزاده قاجاری مجموعه مهرهای این پژوهش را تشکیل می‌دهد. تنظیم و تدوین مطالب این مقاله، بر مبنای ترتیب الفبایی نام شاهزادگان است و در تعدد مهرهای یک شاهزاده، تقدم تاریخ حک شده بر مهر، ملاک بوده است.^۳

وضعی مشابه از این شیوه گردآوری منظم در تحقیقی با عنوان «خط و مهر امنای شرع تهران در دوره قاجار» نیز تکرار شده است. رجال مذهبی چون شاهان و شاهزادگان، از مهرهایی متعدد و متنوع استفاده نمیکردند و - جز اندکی از ایشان - اغلب یک مهر داشته‌اند. امید رضایی در این مقاله، مهرهای ۱۰۸ تن از علمای تهران در دوره قاجار را با سند تصویری از مهر و دستخط آنان معرفی کرده است. او در اینبار آورده است: «محیط هندسی اغلب مهرها، در درجه اول بیضی‌شکل و در مرتبه بعد به شکل مربع است. در این مجموعه فقط یک مهر هشت‌گوش وجود دارد. سجج‌ها اغلب به خط نستعلیق در مساحت مهر نقر شده‌اند که نقش آن، عبارت خوش‌خط و ترکیب آراسته به گل و بوته در زمینه‌ای سیاه بوده است... متن اغلب مهرها به صورت «فلان ابن فلان + سال» و «عبدهالراجی + فلان + سال» و «عبدهالراجی /... فلان ابن فلان + سال» است که در مواردی با (حسنی، حسنی الحسینی، الموسوی) همراه شده‌اند. در موارد دیگری هم از احادیث «حسین منی و انا من حسین /...» و آیات «ذلک فضل الله یوتیه من یشاء /...» و «لن یتستکف مسیح ان یکو عبدالله /...» و جملات دعایی «ادرکنی /...» و «یا محسن قد اتاک المسی» متناسب با نام شخص + سال کاربرد داشته است.^۴

از تحقیقات عمده دیگری که به مهر پادشاهان اختصاص یافته است، می‌توان به بخشی از کتاب مهرها، طغرها و فرمان‌های پادشاهان ایران اشاره کرد. در این کتاب از مهر پادشاهان صفویه تا پایان قاجاریه سخن رفته است. مؤلف از مجموعه‌داران اسناد و نسخ خطی است و جمع‌آوری او در این کتاب مستند به مجموعه اسناد شخصی است. در این تحقیق به برخی دانسته‌ها و پژوهش‌های پیشین نیز استناد شده است، اما نویسنده از تحقیقات تازه‌تر درباره مهرهای طبقه شاهی قاجار مطلع نبوده است؛ از این رو با آنکه

۱. فراستی، رضا، «آشتیایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه، (اضافات، خط، علائم و نوشته‌های چاپی)»، تاریخ معاصر ایران، ۱۳۷۸، ۱۲(۳)، ص ۲۷۵ - ۲۹۶.

۲. همو «مهرهای شاهان قاجاریه»، تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۰، ۱۷ (۵)، ص ۱۶۳ - ۲۰۵.

۳. همو، «مهرهای شاهزادگان قاجاریه»، تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۰، ۱۹ و ۲۰(۵)، ص ۲۵۱ - ۳۱۱.

۴. رضایی، امید، «خط و مهر امنای شرع تهران در دوره قاجاریه»، میراث جاویدان، ۱۳۸۲، ۴۳ و ۴۴، ص ۶۰ - ۹۱.

پیشینه و روش‌شناسی در دانش مهرشناسی اسلامی در ایران / محمدصادق میرزابوالقاسمی - حسنعلی پورمند

بیشتر حجم کتاب به اسناد مهرهای قاجاری اختصاص دارد، نسبت به مقالات فراستی، کم‌مایه‌تر و ناقص به نظر می‌رسد؛ اما از جهاتی نیز ممتاز است: اول آنکه در ثبت اندازه اصلی برخی مهرها کوشیده است. دوم آنکه خط مهرها را با دقت بررسی کرده و تشخیص داده است. سوم آنکه برخی معایب مهرها را که حاصل از دویدگی جوهر یا رنگ‌پریدگی مرکب است، از روی نمونه‌های دیگر مهر، ویرایش کرده است؛ چهارم آنکه چند نمونه مهر تازه را برای نخستین بار معرفی می‌کند و نهایتاً از هر مهر چند تصویر در اندازه‌های مختلف - از جمله اندازه واقعی مهر - ارایه داده است. تعدادی مهر دیگر از مجموعه شخصی مولف نیز بر مطالب کتاب ضمیمه است (تصویر ۲).

نمونه ای از اصل یک مهر و ویرایش آن در کتاب مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران. این مهر متعلق به محمدتقی خان امیرکبیر و سجع آن چنین است: «لا اله الا الله الملك الحق المبين، عبده محمدتقی».

مأخذ تصویر: کریم زاده تبریزی، ۱۳۸۵، ص ۲۵۳.

موضوع اصلی کتاب کریم‌زاده تبریزی، مهر شاهان و شاهزادگان صفوی و قاجار ایران است؛ اما نگاه مؤلف از جنبه سندشناسانه و بهره‌وری مهر در اسناد دنبال شده است. بیشتر تحقیقات پیشین نیز چنین رویه‌ای دارند. این اسناد در دو گروه فرضی اسناد شاهی و اسناد شرعی، قابل تقسیم است. غالب تحقیق‌ها منوط به مهر شاهان و شاهزادگان بود و در نتیجه اسناد گروه اول اهمیت بیشتری داشت. با این حال مقاله «خط و مهر امنای شرع تهران در دوره قاجار» نمونه‌ای از بررسی مهرها در اسناد شرعی است. امید رضایی در تحقیقی با عنوان *درآمدی بر اسناد شرعی* نیز به مهرهای اسناد شرعی پرداخته است. نکته شایان توجه در این کتاب، معطوف به استنساخ و به تبع آن، رونوشت مهرها در اسناد شرعی است. این امر در اسناد شاهی نیز معمول بوده است. ابتکار دیگر، ارایه تصویری و ویرایشی از سه مهر است که احتمالاً مشخص کردن ترتیب و سهولت خوانایی سجع مهرها در آن مد نظر بوده (تصویر ۳)؛ گو اینکه هیچ توضیحی بر آن نیامده است.^۱

۱. رضایی، امید، *درآمدی بر اسناد شرعی*، توکیو: مؤسسه مطالعات زبان‌ها و فرهنگ‌های آسیا و آفریقا (دانشگاه

هنر ایرانی بر اسناد ملی مشاهده کرد. اهمیت چنین مجموعه‌هایی در گنجینه مهرهای نهفته آن است. اخیراً دو کتاب دیگر نیز با رویکردی سندشناسانه به مهرها چاپ شده است. این دو کتاب - با عنوان‌های مهرهای اسناد در گنجینه کاظمینی و گنجینه مهرها و اسناد برگرفته از اسناد حسین کاکایی - به هیچ روی تحقیقی نیست و اهمیتش در جمع‌آوری مهر طبقات عمومی جامعه قاجاری است. شیوه تنظیم مهرها نیز نه بر اساس ترتیب الفبایی نام دارنده مهر یا تاریخ حک شده بر مهرها، بلکه بر تقدم تاریخ اسناد است؛ از این رو تصویر برخی مهرها بارها تکرار شده است.^۱

جز این، مقالات متعددی در مقام سندشناسی هست که در آن به مهر نیز گریز یا گزیری داشته‌اند. شناختن تاریخ و هویت صاحبان مهرها در این مقالات صرفاً به انگیزه مطالعه اسناد اهمیت یافته است، اما جنبه دیگر تحقیق در مهرها، معطوف به معرفی و شرح احوال حکاکان است و حکاکان قاجاری در این تحقیق‌ها بیشترین سهم را دارند.

نخستین بار امیر مسعود سپهرم در کتاب خود از محمدظاهر حکاک و احوالش سخن رانده است.^۲ محمد علی کریمزاده تبریزی در احوال و آثار نقاشان به طور پراکنده و به طور خاص در مقاله «حکاکان و نگین تراشان» این رویه را دنبال^۳ و بار دیگر نیز در کتاب مهرها، طغراها و فرمان‌های پادشاهان ایران برخی از این اطلاعات را تکرار کرده است. نگارنده نیز در مقاله‌ای به احوال و آثار چند حکاک ناشناخته شیرازی در دوره قاجار پرداخته‌ام.^۴ از دیگر منابع شایان توجه در معرفی حکاکان در دوره قاجار، کتاب مهر و حکاک در ایران است. ظاهراً این کتاب از نظر حجم و موضوع، جدیدترین تحقیق در مهرشناسی است، اما به رغم مختصر اطلاعات مفید و تازه‌اش، پریشان‌حال است و انسجامی در تدوین مطالبش دیده نمی‌شود. همچنین عدم ارجاع‌دهی‌های صحیح و وصله‌چسبانی تحقیق‌های گذشته، داعیه تخصصی بودن این منبع را ضعیف می‌کند. جز بخش معرفی حکاکان در این کتاب که نکاتی تازه دارد، در انتها نیز مجموعه‌ای از اشعار و ابیاتی که شاعران در آن از اصطلاحات و آداب مهر بهره برده‌اند، گرد آمده است؛^۵ پیش از این احمد گلچین معانی نیز در «مهر و نقش مهر» به این کار رغبت نشان داده بود.^۶ غیر از این، رساله‌ای موسوم به کنزالاكتساب، در فن مهرکنی و هنرهای وابسته که از نیمه قرن یازدهم بازمانده است. این رساله تنها نمونه شناخته در آموزش فنون مهرسازی است و از این نظر ارجمند

۱. اشکوری، محمدصادق، گنجینه مهرها و اسناد برگرفته از اسناد حسین کاکایی، قم: مجمع ذخایر اسلامی، ۱۳۸۶ و همان، مهرهای اسناد در گنجینه کاظمینی، قم: مجمع ذخایر اسلامی.

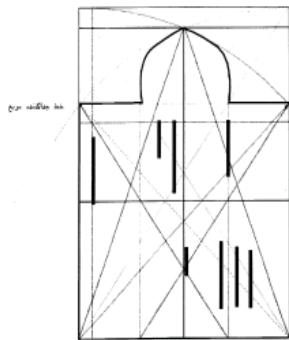
۲. سپهرم، امیرمسعود، تاریخ برگزیدگان و عده‌ای از مشاهیر ایران و عرب، تهران: زوآر، ۱۳۴۲، ص ۵۲۳.

۳. کریمزاده تبریزی، محمدعلی، «حکاکان و نگین تراشان»، هنر و مردم، ۱۳۵۷، ۱۸۹ و ۱۹۰، ص ۳۸ - ۴۴.

۴. میرزا ابوالقاسمی، محمد صادق، «جستجویی در نام و احوال چند حکاک شیرازی در دوره قاجار»، گلستان هنر، ۱۳۸۶، ۱۲، ص ۶۳ - ۷۰.

۵. جدی، محمدجواد، مهر و حکاک در ایران، تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷، ص ۳۲۵ - ۳۶۵.

۶. گلچین معانی، احمد، «مهر و نقش مهر»، هنر و مردم، ۱۳۵۷، ۱۹۱ و ۱۹۲، ص ۳۸ - ۴۴.

و شایان توجه است، هرچند در عهد شاه‌جهان در هند نوشته شده است.^۱ همچنین پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی اصول و مبادی نشانه‌شناسی در مهرهای نسخ خطی» به بررسی ویژگی‌های بصری مهرها اختصاص یافته است، با این حال صرفاً در نام و عنوان چنین بحثی را دنبال می‌کند؛ هرچند مؤلف پایان‌نامه سعی کرده است با کشیدن بردارهای خطی بر تعدادی مهر، الگوهای بصری مهرها را در قالب ترکیب‌های غربی توصیف و توجیه کند.^۲ (تصویر ۴)

تجزیه و تحلیل شکل و ترسیم خطوط

طلایی (مهر دَر) ناصرالدین شاه.
ماخذ تصویر: شامی، ۱۳۷۷، ص ۱۹۳.

روش‌شناسی

جنبه اخیر تحقیق در مهرها - که معطوف به معرفی و شرح احوال حکاکان یا بررسی زیبایی‌شناسانه مهرها بود - غالباً بر مبنای زیر صورت تحقیق یافته است:

- ۱- خصوصیات فنی حکاکی و پیشه مهرگنی؛
- ۲- خصوصیات ظاهری مهرها اعم از شکل، اندازه، تزیین و جنس؛
- ۳- خصوصیات نوشتاری و آداب سجع‌گزینی مهرها و
- ۴- اصول ترکیب و خوشنویسی مهرها.

این رویکرد تا اندازه‌های مستقل از جنبه سندشناسانه مهرها پیش رفته است. با این حال بسیاری از منابع چنین تحقیقاتی، همان اسناد و اثر مهرشان بوده است، آنچه از ظواهر مهر برمی‌آید نیز نقطه مشترک این دو روند تحقیقی بوده است. همان‌طور که پیش از این آمد، مطالعات مهرهای اسلامی در اسناد، غالباً به انگیزه شناسایی و معرفی مهر شاهان و رجال مذهبی و حکومتی محقق شده است، اما از لابه‌لای چندی از این تحقیقات می‌شود نکاتی را برای روش‌شناسی و طبقه‌بندی مهرها در نظر داشت. این موارد در دو دسته مهرشناسی در نسخه‌های خطی و مهرشناسی در اسناد، قابل بررسی است.

الف - در نسخه‌های خطی

دکتر محمد انصارالله در مقاله «مهرها، ترقیمه‌ها و نوشته‌های متفرقه»، انواع مهر در نسخه خطی را به چهار گروه زیر محدود کرده است:

۱. رحمتی بن عطاءالله، کنزالاکتساب (در فن مهرگنی و هنرهای وابسته)، تصحیح عارف نوشاهی، ضمیمه ۱ نامه بهارستان، ۱۳۸۷.
۲. شامی، بهرام، بررسی اصول و مبادی نشانه‌شناسی در مهرهای نسخ خطی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد تصویرسازی، احد یاری راد (استاد راهنما). ابوتراب احمد پناه (استاد مشاور). تهران: دانشکده تربیت مدرس، ۱۳۷۷.

۱- مهرهای شخصی؛

۲- مهرهای شاهی؛

۳- مهرهای اداری و

۴- مهرهای مبهم.^۱

چنین مبحثی در مقاله «بازسازی کتابخانه‌های کهن قاجاری بر اساس مهرها» ضمن اشاره به مهرهای خاص چون مهرهای وقف و مهرهای حکومتی به سه دسته کلی زیر تقسیم شده است:

۱- مهرتملك؛

۲- مهرکاتب و

۳- مهرواقف: الف - مهر وقف در ضمن حیات واقف که همان مهر تملك می‌شود؛

ب- مهرمجری وقف و

ج- مهر اداری یا عمومی وقف^۲

طبقه‌بندی اطلاعات مهرها در نسخ از مقاله‌ای دیگر با عنوان: «جلدسازان ماوراءالنهری از سده‌های ۱۳ و ۱۴ هجری» نسبتاً روش‌مندتر از دیگر نمونه‌هاست. این مقاله به مجموعه جلد‌های نسخ خطی موزه وزارت امور خارجه می‌پردازد و نویسنده به آرایه فهرستی از نام صحافان ماوراءالنهر و تاریخ و رقم آنها پرداخته و سه خصوصیت زیر را در زمره طبقه‌بندی ویژگی‌های ده‌گانه اطلاعات خود برشمرده است:

۱. شکل مهرهای صحافان؛

۲. ویژگی نگارش سجع مهر صحافان و

۳. خط مهر صحافان.^۳

ب- در اسناد

مهر در اسناد، بازتابی گسترده دارد؛ از این رو انواع اسناد در جامعه آماری محققان در دانش مهرشناسی، جایگاهی ویژه یافته است و غالباً مهرشناسی بر بستر سندشناسی از لحاظ کیفی و کمی، متنوع‌تر و عمیق‌تر بوده است. بهترین روش دسته‌بندی اطلاعات مهرها در اسناد، متعلق به مقالات رضا فراستی درباره فرامین و رقم‌های پادشاهان قاجار است. فراستی اسناد قاجار را در دو گروه فرمان‌ها - نامه‌ها و دستورات مکتوب پادشاهان - و رقم‌ها - نامه‌ها و احکام و لایحه‌ها و شاهزادگان - تقسیم کرده است. خصوصیات مهر این دو دسته از اسناد بر گروهی زیر ترتیب یافته است:

۱- محل مهرها؛

۱. هاشمی، سید عبدالقادر، «ترقیمه‌ها و مهرها و عرض دیده‌ها»، نامه بهارستان، ۱۳۸۰، ص ۲۴۱ - ۲۵۲.

۲. اشکوری، «بازسازی کتابخانه‌های کهن قاجاری بر اساس مهرها».

۳. افکاری، همان، ص ۴۰۷.

پیشینه و روش‌شناسی در دانش مهرشناسی اسلامی در ایران / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - حسنعلی پورمند

۲- شکل مهرها؛

۳- اجزای مهرها و

۴- رنگ جوهر مهرها^۱

امید رضایی با نگاهی دیگر بر اسناد شرعی، آنها را شامل دو جزء اصلی زیر می‌داند:

۱- عبارت (سج) مهر و

۲- سال ساخت.

او در جایی دیگر از بخش فرعی و اصلی «سج‌های هنرمندانه» نام می‌برد و تعریف این دو را چنین

می‌داند:

۱- بخش اصلی مهر: نام و وابستگی خانوادگی یا القاب است.

۲- بخش فرعی مهر: عبارت دعا یا آیه همجوار نام در مهر است.

رضایی جزء معدود کسانی است که سعی می‌کند تفکیکی از ویژگی‌های بصری مهرها نیز ارائه دهد؛ از جمله ویژگی خوشنویسی مهر را در دو قالب «کتیبه قصارنویسی» و «مقطع نویسی» مطرح می‌کند و بی‌آنکه توضیحی برای معنای آن عنوان کند از صورت ترکیبی دوسطری و دوکرسی مهرها نیز نامی آورده است. او به جلی و خفی بودن قلم مهرنویسی هم اشاره می‌کند و قلم جلی را مخصوص بخش اصلی مهر و قلم خفی را مختص فرعیات مهر دانسته است.^۲

نتیجه

همان‌طور که پیش از این آمد، مهرشناسی عملاً در پناه علوم وابسته سندشناسی، فرصت تحقیق یافته است، چرا که مرجع و مأخذی جز آن ندارد. اصل مهرها نیز کمتر قابل اعتنا هستند، چون گردآوری منظمشان در غالب مجموعه‌ها، ممکن نبوده است و مهارت یافتن رابطه‌های میانشان دشوار است. حتی مجموعه‌های پیوسته و منظم مهرها - نظیر آنچه در آستان قدس نگهداری می‌شود- آن زمان اهمیتی سزاوار دارند که اثرشان از روی اسناد و مکاتبات مربوط بازمینی شود.

غالب تحقیقات پیشین در مهرشناسی اسلامی در ایران نیز از روی اثر مهرها در اسناد دنبال شده است. گویا هرکس، هر آنچه را از اثر مهرها در اسناد و مکاتبات مهم می‌دید، می‌آورد. مهم‌تر از همه، بازخوانی سج مهرها بود. در این میان مهرهای طبقه شاهی و شاهزادگان و رجال اولویت داشتند و اسناد متأخر تاریخی بیشتر شرف تحقیق یافته‌اند. روش‌های طبقه‌بندی اطلاعات بازخوانده از اثر مهرها در اسناد نیز متفاوت است. این تفاوت می‌تواند متأثر از تنوع اسناد باشد. شاید بازگشت به رویکرد طبقه‌بندی اطلاعات در

۱. فراستی، «آشنایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه»، همان، ص ۱۹۹ و ۲۰۰ و فراستی، «آشنایی با فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه»، همان، ص ۲۸۱ و ۲۸۲.

۲. رضایی، امید، *درآمدی بر اسناد شرعی*، توکیو: موسسه مطالعات زبان‌ها و فرهنگی‌های آسیا و آفریقا (دانشگاه مطالعات خارجی)، ۱۳۸۷، ص ۱۸ - ۲۲.

پیشینه و روش‌شناسی در دانش مهرشناسی اسلامی در ایران / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - حسنعلی پورمند

اسناد، راهگشای این امر در مهرها شود؛ با این همه چندان هم قابل اعتماد نیست. اساساً مهرها حقوقی یا حقیقی‌اند. کاربری مهر است که نوعش را مشخص می‌کند. مثلاً مهر اسم‌ها در شمار مهرهای حقیقی‌اند، اما اگر از آنها استفاده حقوقی شود، در آن زمره قرار خواهند گرفت. پس میشود اثر مهر بسیاری از شاهان و رجال حکومتی که بر پای اسناد و مکاتبات خورده است را از نوع حقوقی مهر دانست. در واقع نوع سند تعیین‌کننده نوع مهر خواهد بود و می‌توان مهری را سراغ گرفت که کارایی حقیقی و حقوقی را توأمان داشته باشد. داده‌های ظاهری مهرها نیز معرف همین کاربرد خواهند بود. از جمله اطلاعاتی که باید از ظواهر مهرها در اسناد فهرست کرد، عبارتند از:

الف- محل اثر مهر؛

ب- رنگ مرکب اثر مهر؛

ج- رابطه مهر و سند؛

د- شکل مهر؛

ح- اندازه مهر و

و- خط و ترکیب نوشتار مهر.

سجع مهر - اعم از تسمیه و عبارات دعایی و نام و تاریخ و غیره - را نیز باید به این چند مورد افزود و آن را در شمار ظواهر مهر در اسناد دانست. چندی از ویژگی‌های ظاهری مهرها چون محل اثر مهر یا رنگ مرکب اثر مهر، بیشتر به سندشناسی وابسته‌اند و برخی چون خط و ترکیب نوشتاری، خاصیت مستقل‌تری از مهر را در اسناد نشان می‌دهند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی